

İraq-türkman folkloruna dair araşdırmalar

Ramazan QAFARLI

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: ramazanqafar@yandex.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.2.110>

**İRAQ-TÜRKMƏN FOLKLORUNUN ÜMUMAZƏRBAYCAN POETİK
ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI İLƏ TİPOLOJİ MÜQAYISƏSİ VƏ
ÖZƏLİKLƏRİ (LAYLALAR VƏ BAYATILAR ƏSASINDA)**

Açar sözlər: xoyratlar, bayatılar, laylalar, beşik nəğmələri, lirlik şeir şəkilləri, folklor, uşaq janrları.

SUMMARY

**COMPARISON OF TYPOLOGY AND CHARACTERISTICS OF IRAQ-TURKMAN
FOLKLORE WITH AZERBAIJANI POETIC ORAL FOLK ART (BASED ON LAYL-
ALAR AND BAYATI)**

The article summarizes interesting Kerkut, Azerbaijani and Turkish scientists about the Iraqi-Turkmen language (dialect), literature and folklore. The lyrical poems of Iraqi-Turkmen folklore - lullabies and khoyrats - are compared with the lailalar and bayaty of the Azerbaijani Turks. The scientist shows that although the difference between Khoirat and Bayati is very insignificant, in meaning it seems to express the severity of sentiment in other regions. And one of the songs of Khoyrat shows that the residents of Kerkut are in a room of sorrow, and the Turks of Azerbaijan are in a valley of sorrow. Although the situation in the mourning room is grim, there is a hidden hope for good. In the valley of grief, hopes are dashed and dark moments are experienced.

Key words: khoyrats, bayat, lailalar, lullabies, lyric poems, folklore, children's. Genres

РЕЗЮМЕ

**СРАВНЕНИЕ ТИПОЛОГИИ И ХАРАКТЕРИСТИК ИРАК-ТУРКМАНСКОГО
ФОЛЬКЛОРА С АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ ПОЭТИЧЕСКИМ УСТНЫМ НАРОДНЫМ
ТВОРЧЕСТВОМ (НА ОСНОВЕ ЛАЙЛАЛАР И БАЯТИ)**

В статье обобщены интересные керкутских, азербайджанских и турецких ученых об ирако-туркменском языке (диалекте), литературе и фольклоре. Лирические стихи иракско-туркменского фольклора – колыбельные и хойраты – сравниваются с лайлалар и баяты азербайджанских тюрков. Ученый показывает, что, хотя разница между Хойратом и Баяти очень незначительна, по смыслу она как будто выражает тяжесть настроений в других регионах. И в одной из песен хойрат показывает, что жители Керкута находятся в комнате скорби, а турки Азербайджана — в долине скорби. Хотя ситуация в комнате скорби мрачная, есть скрытая надежда на хорошее. В долине горя рушатся надежды и переживаются мрачные моменты.

Ключевые слова: хойраты, баяты, лайлалар, колыбельные песни, лирические стихи, фольклор, детские жанры

BİR ÖMÜRLÜK SEVGİ. Bağdad həmişə Azərbaycana doğma, Gəncə, Təbriz, Şəki və Şamaxıya isə qardaş, arxa olub.

Uzaqlığı, böyüklüyü qədər o diyara pay alıb vermişik. Ulu ərənlərimizin sevincini, kədərini paylaşmışıq. Əlimiz çatmayanda, ünümüz yetməyəndə bayatılarımızda, nağıllarımızda, dastanlarımızda yaşatmışıq. Bağdadı nağıllaşdırmışıq. Bağdadı sehr, möcüzə mənbəyi bilmişik. Dünyanın başlanğıcını, mərkəzini, sonunu Bağdad saymışıq. Cənnət-məkanın dillərə düşən çox bağlarının «içini viran qoyublar». Amma Qoca Şərqi ürəyini nəğmələrdən, söz hikmətindən ayıran qüvvə tapılmayıb. İnsanların folklor yaddaşında Bağdad haqqın dərgahına çevrilib, arzuların məskəni kimi obrazlaşmış...

Bağdad ara:

Sam, Hələb, Bağdad ara.

Bülbülü güldən ötrü

Çəkiblər bağda dara.

Və Bağdadın yanında Kərkük ocağı qalanıb. Türkman ünvanlı bu ocağın odu, alovu Azərbaycandan kösövlənib. İraqlı gəlinlərin də dilində layla (leyla) çalınıb, bayatı (xoyrat) oxunub. Dədə Qorqud alqışı, Koroğlu nəbəsi gələcəyə doğru uzanan yollara bələdçilik edib.

Dədə-babalarımız Bağdadı dost üçün, qohum üçün, sevgili yar üçün arayıblar. Bir də Qafqaz dağlarının ətəklərində oturub böyük Füzulinin həsrət, hicran, vüsal dolu dünyasına gedən cığırları tikanlardan təmizləyiblər. Oralarda görüş gecələrinin ayılı, ulduzlu keçməsinə arzulayıblar. Oraların günəşini buralarda da görmək istəyiblər.

Bağdadı dara çəkiblər.

Bağdad Azərbaycana Uzun Həsənin, Şah İsmayıl Xətəinin atının belindən boylanıb. Təkə-Türkman elinin bir ucu Dərbənddə qurtaranda, o biri ucu Bağdadından, Kərkükdən başlayıb. Eyvaz, Dəmirçioğlu, Bəlli Əhməd durna telini Çənlibeldə istəyiblər, Bağdadı tapıblar...

Bağdadı;

Bostandadı, Bağdadı.

Yarım məndən küsübdü,

Gəzir Bəstə-Bağdadı.

Öz ocağından ayrı düşüb Bəsrə-Bağdadı gəzən dostu-yarı, Şəki, Şamaxı, Tovuz həsrətli türkman gözəllərini neçə illərdən sonra nəğmə çələngi vasitəsi ilə, sözün, xalq hikmətinin işığında təzədən Azərbaycana gətirən şəxs öz zamanını qabaqlamırmı, beş yüz otuz ilin olaylarını sinəsində yaşatmırmı? Tovuzda beşiyi aşığı havaları ilə yırğalanmasaydı, ana qucağında layla, bayatı, nağıl, dastan seyrinə tutulmasaydı, o, özündə cəsarət tapıb «Altı il Dəclə-Fərat sahillərində» xoyrat, mani, atalar sözü, lətifə, tapmaca axtarışına çıxıb bilərdimi?..

Görkəmli folklorçu, poliqlot alim, pedaqoq, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas, publisist professor Qəzənfər Paşayev İraqda elə bir sevdaya düşmüşdür ki, dünya durduqca istisi ürəkləri qızdıracaq. Bu sevdə bitib-tükənən deyil, çünki «ölməncədi». Elinə, obasına, keçmişinə, insanlığa, ədəbiyyata, incəsənətə olan sonsuz məhəbbət bir bayatıda belə mənalandırılıb.

Bağdad yolu Çəncədi,
Gülü pəncə-pəncəsi.
Demə Sizdən irəgam,
Bu sevda öluncədi...

Amma mən deyərdim ki, Qəzənfər Paşayevin sevgisi bir insan ömrü ilə məhdudlaşmır, onun hüdudları daha genişdir. 2001-ci ilin iyun ayının 20-də alimin şəxsi kolleksiyası əsasında Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyində yaradılan “Azərbaycan İraq-türkman ədəbiyyatı və mədəniyyəti” ekspozisiyasının açılışı göstərdi ki, onun Kərkük sevgisi bir alim ürəyindən çıxıb bütün ziyalıların ruhuna sirayət etmişdir. O, Azərbaycana elə ovqat gətirmişdir ki, əbədilik yaddaşlardan silinməyəcək.

Bağdad yolu uzundu,
Salxım-salxım üzümdü.
Tələsmə, dəli könül,
Gələn dövrən bizimdi.

Dünya gəldi-gedərdi. Qalan insanın əməli, çıxardığı ad-sandı. Ancaq Allahın ömür payı müddətində dövrəni özünüküləşdirənlər, həm də əbədiyyətə qovuşanlardır. Ona görə ki, onlar özünüküləşdirdikləri, öz içərilərində yaşatdıqları diyarın mədəni sərvətini yazı yaddaşına ötürür, qərib yerlərə düşüb yadlaşanları təzədən doğmalasdırırlar.

Yenə xoyratlarda Gəncə yolu yada düşür, iki misra təkrarlansa da, öncə sevdaya tutulan bu dəfə sevgilisini başında axtarır:

Bağdad yolu Çəncədi,
Gülü pəncə-pəncəsi.
Öz yarımı tanıram;
Beli qıldan incədi.

Uzaq diyarda Bağdad yolunu ürəyindəki Gəncədən keçirən İraq türkmanları Azərbaycan ünvanlı diyarın ovladlarını da qərbləkdən qurtarıblar - Qəzənfər Paşayev, böyük söz ustaları Rəsul Rza və Bəxtiyar Vahabzadə «yad» deyib gəldiyi ölkədə yeni vətən tapıb.

Bağdad və Kərkükün bünövrəsi sevgi daşlarından qoyulub. Belə olmasaydı, Füzuli «Ya rəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni» fəryadını qopara bilməzdi və Qəzənfər Paşayev ömürlük İraq sevgisinə tutulmazdı. Alimin həyatının bir hissəsində öz elinə dünya qədər sevinc bəxş etməsi böyük xoşbəxtlikdir. Yurdun indiki sərhədlərindən çox-çox uzaqlardan millətinin ululuğunu təsdiqləyən dəlillərlə - folklor qaynaqlarıyla qayıtması ilə həssas qəlbli insan təkcə özünə deyil, həm də ulu bir xalqa əbədi abidə ucaltmışdır.

Xalq şairləri Rəsul Rza və Bəxtiyar Vahabzadə ilə birlikdə Kərkükdə «eşqə düşən» alim iyirmi ildən çoxdur ki, həmin sevdasını başından çıxarıb atmır. Bir neçə topla, Nəsiminin İraq ünvanlı divanı, folklorun bütün janrlarına güzgü tutan monoqrafiya, həyat sənəməsinin altı ilini əks etdirən publisistik qeydlər, bir neçə dildə işıq üzü görün kitablar, yüzlərlə elmi məqalə ilə bir sırada qədim musiqi alətləri, iraqılı yurddaşlarımızın əl işləri və şəxsi eksponatlar içərisində olan daha nələr adamı məhz «1001 gecə»dəki aləmə aparır. Orada ana laylasından tutmuş,

mübarizələrə çağıran təbil səslərindənək ərənlərimizin həyatını müşayiət edən həzinliyi eşidirsən, istiliyi duyursan.

Elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə birlikdə messenatlığı elmi idarələrin açılmasında, qələm dostlarının kitablarının nəşrində göstərdiyi əvəzsiz və təmənnəsiz fəaliyyəti, qaçqınlara, müharibə əlillərinə əl tutması alimin bütövlüyünün, kökdən gələn xeyirxahlığının, böyüklüyünün nişanələridir.

Qəzənfər Paşayev neçə illər öncə «Folklor sarayı» yarananda da elmimizə dayaq durmuşdu, öz şəxsi vəsasiti hesabına yararsız binanı təmir etdirib Bakımızın «İçərişəhər»ində İraq-türkman ocaqlı nağıllar aləmini yerləşdirmişdi. Elə zənn edirəm ki, onun qurmaq istədiyi dünya oralara dar gəldiyindən 2001-ci ilin iyununda Nizami Gəncəvinin adını daşıyan Ədəbiyyat Muzeyinə köçürüldü. Kaş belə olaydı. Eşitdiklərimiz həqiqət-dən uzaq görünəydi...

Folklor mühitində çatdığı zirvələri gözü götürməyənlər Qəzənfər Paşayevin böyüklüyü qarşısında kiçikliklərini anlayıb ürək yangısıyla yaradılan eksponatlara kölgə salmağa çalışıblar. Alimin varlığını qoyub gördüyü işlərin, yaratdığı əsərlərin qiymətini xalq çoxdan verdiyi halda bəzi çinovniklərin laqeydliyi, qeyri-ciddiliyi çətin günlərimizdə düşmən xəncərindən də bərk yara vursa da, təəssüflənməkdən başqa əlac qalmır. Ancaq bayatı-xoyrat yangısına tutulmanı yuxuya vermək mümkün deyil. Ömürlük xalq yaradıcılığı eşqinə düşəni dar qəfəsdə saxlamaq da olmaz. Kərkükdən gələn nəğmə ərməğanında deyildiyi kimi:

Bir daş atdım quşlara,
Qanadı gümüşlərə.
Mərdlər baş aldı getdi,
Dünya qaldı puşlara.

Qəzənfər Paşayev «İraq-türkman» folklor dünyasını «puşlara» qalmağa qoymadı. İlk ocağı söndürülsə də, ağ bayraq qaldırmadı. Başqa daha gur ocağı qaladı. Və böyük Füzulinin həmvətənlərinin neçə əsrin sınağından keçirib bu günümüze gətirdiyi zəngin şifahi xalq ədəbiyyatını dədə-baba yurdunda elə mənzildə yerləşdirdi ki, orada öz kökünə, qədim mədəni abidələrinə qayğı ilə yanaşanlar toplaşdı.

Ədəbiyyat Muzeyinin keçirdiyi böyük bayram şənliyi bir daha sübut etdi ki, professor Qəzənfər Paşayevin açdığı yolu **heç** vaxt kol-kos, ot-alaq basmayacaq. Qədirbilən ziyalıları-mız qoymayacaqlar ki, bir dəfə dostlardan yanan «İraq-Türkman-Kərkük ocağı»nın külü göyə sovurulsun.

Yandı Kərkük;
Atəşə yandı Kərkük.
Onunçün mən ağlıram,
Dostlardan yandı Kərkük...

Ürək yangısı ilə türkün bütövlüyünü qorumağa çalışan, mədəniyyətinin zirvələrini fəth edən, xalq sənəti incilərini toplayıb kitablaşdıran, varını xeyriyyəçiliyə xərcləyən böyük ürək sahibinin üstünə kölgə salanlar, görəsən, hansı ananın övladlarıdır? Bəzi qəzetlərin Qəzənfər Paşayev barədə mövqeyi ilə tanış olanda adam ancaq təəssüf hissi keçirir. Dünya ağı-qaralı, işıqlı-zülmətli yaransa da, həmişə günəş arzusu ilə yaşayıb xeyirxahlığı ana südündən götürən folklorçu alimin yaşının müdriklik çağında qulpqoyanlarla rastlaşmasını günümüzün

təzadları, yaşamağın, inkişafın mənbəyi, həyatın gözəlliyi kimi də başa düşmək olardı. Əgər qərəzçilik, şəxislətlilik həmin yazıların mayasına hopmasaydı...

Ancaq Qəzənfər Paşayev şərlərlə, böhtanlarla sınıyan, əyilən insan deyil. O, taledən gələn qismətindən razıdır. Tovuzda dünyaya göz açıb boya-başa gəlsə də, öz məninə uzaq İraqda tapıb. Və onun üçün türk yaşayan hər bir məkan doğma-laşıb. Atalarımızdan qalan müdrik kəlamların birində deyildiyi kimi, “Xeyirxahlıq ömür uzadır”. Alimin gördüyü işlərin mayası, ancaq xeyirxahlıqla yoğrulduğundan ömrü də, sevgisi də bitib-tükənməyəcək.

«Bu sevda öluncədi» kitabı Qəzənfər Paşayevin mənalı ömür yoluna çıraq tutur. Orada onun öz imzası ilə yazılan bir parçada oxuyuruq: «Yaradanın iradəsi taleyimi:

“Bilmirəm haralıyam,
Torpağım, daşım qərib”

- deyən İraq türkmanlarının taleyi ilə bağladığım gündən indiyə kimi bəzən qəmli-qüssəli, bəzən də sevincli anlar yaşamışam...”

İraqda Qəzənfər Paşayevi türkmanlar qəribçilikdən qurtardığı kimi, böyük alim də İraq türkmanlarının «daşını, torpağını qərib»çilikdən xilas elədi. Bakımızın ən gözəl guşəsində Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat Muzeyində yurd yeri tapıb ocaq qaladı. Biz belə ocaqların istisinə qızına-qızına kökümüzə dönürük. “İraq-türkman ocağı”nı bir daha sönməyə qoymamalıyıq!

İRAQ-TÜRKMAN FOLKLORUNUN ÜMUMAZƏRBAYCAN POETİK ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI İLƏ TİPOLOJİ MÜQAYISƏSİ VƏ ÖZƏLİKLƏRİ. İraq-Türkmən dili (dialekti), ədəbiyyatı və folkloru barədə Kərkük, Azərbaycan və türk alimləri, o cümlədən F.Köpürlüzdə, Ə.Tərzibaşı, Q.Paşayev, V.Bəxtiyyar, Ə.Gözəçioğlu, Ə.Bəndəloğlu, Molla Sabir, H.Mirzəzadə, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyev, B.Nəbiyev, Y.Qarayev və ç. Maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər. Bu əvəzsiz sərvəti Azərbaycan oxucusuna ilk dəfə təqdim edən Q.Paşayev tədqiqatçıların Kərkük əhalisinin dili barədə söylənən fikirləri ümümləşdirərək yazır ki, İraq-Türkmən dialektinə və folkloruna az-çox bələd olan türk, Azərbaycan və iraqılı alimlər bu elatın Azərbaycanda danışdığını və folklorunun fərqlənmədiyini qeyd edirlər. Məsələn: «İraq türkmanları, yəni oğuzcanın azəri ləhcəsini qonuşan türklər» – deyər türk alimi Fuad Köprülü qəti qənaətə gəlir. Bu baxımdan, kərküklü tədqiqatçı Əta Tərzibaşının da fikriböyük əhəmiyyət kəsb edir: «Bizim Türkmən ləhcəsi azəri ləhcəsinə türk ləhcəsindən daha yaxın, bəlkə, əkiz qardaşlar olmaqla bərabər, bütün bu ləhcələr uzun bir tarix boyunca çeşidli səbəblərin təsiri ilə biri-birindən xəbərsiz olaraq gəlişdikləri halda, aralarında görkəmli fərqlər bilinməmişdir». Azərbaycan dili tarixi üzrə görkəmli mütəxəssis, professor Hadı Mirzəzadə də eynilə bu fikirdə olmuşdur. Q.Paşayev bəzi fakları sadaladıqdan sonra bildirir: “Elə təsəvvür yaranmasın ki, məqsədimiz dillərin yaxınlığı və ya uzaqlığını sübuta yetirməkdir. Kim bilmir ki, Türk dilləri ailəsində türk və Azərbaycan dilləri qədər bir-birinə yaxın olanı yoxdur?! O ki qaldı Türkmən folkloruna, demək vacibdir ki, həm türk, həm Türkmən, həm də Azərbaycan alimləri onun Azərbaycan folklorundan fərqlənmədiyini, Azərbaycan folklorunun qüdrətli qolu olduğunu qeyd edirlər. Məsələn, Sübhü Saatçı 1984-cü ildə İstanbulda nəşr

etdirdiyi “Kərkük Cocuq folkloru” əsərində vurğulayır ki, «Kərkükdə qarşımıza çıxan çoxrəngli folklor və xalq ədəbiyyatı məlzəmələrinin bir qismini bu kitabda topladıq... Verdiyimiz örnəklər incələnersə, Kərkük ağzının, azəri türkcəsinin motivlərini daşdığı qolaylıqla anlaşılır. İstər Quzey Azərbaycan, istər Güney Azərbaycan olsun, bu bölmələrdəki azərilərin kultur veriləri incələnersə, Kərkükdəki sözlü ədəbiyyat örnəklərinin də eyni qaynaqdan bəslənmiş olduqları kəndilərindən anlaşılır. Laylaldan tutub ta tapmaca və matallara qədər bu birlik və bərabərliyi görmək mümkündür». Görkəmli Azərbaycan folklorşünası M.H.Təhmasib hələ 1969-cu ildə “Azərbaycan” jurnalında nəşr etdirdiyi “Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında” məqaləsində göstərmişdir: «...Kərküklülərlə azərilər arasında heç bir fərq yoxdur, yaxud da çox cüzidir» (10, 203).

Doğrudan da, “xalq dilini bütün incəlikləri ilə özündə yaşadan Türkman folkloru elə bir xəzinədir ki, burada xalqını sevən hər kəs əvəzsiz incilər tapar. Bu xalq müdrikliyi xəzinəsinin hər qatında Azərbaycan folkloruna bir doğmalığ, əkizlik vardır. Nə yaxşı ki, şüurda, düşüncədə, mənəviyyatda xalq parçalanmayıb” – deyən Q.Paşayev dostu, böyük alim Yaşar Qarayevin fikirlərinə şərik çıxır: «Axı daşlar ovula-ovula ölür, qa ya lar sökülə-sökülə, bulaqlar quruya-quruya, çaylar çəkilə-çəkilə ölür, millət isə unuda-unuda. Yaddaşdan təmizlənə-təmizlənə...» (8, 4)

Bu mənada ümumazərbaycan folklor inciləri ilə İraq-Türkman şifahi xalq ədəbiyyatı arasında o qədər döğmalığ var ki, elimizin mənəvi sərvətinin açılmayan bəzi cəhətlərinin sirrini məhz Kərkük variantları vasitəsi ilə aydınlaşdırmaq, həqiqəti üzə çıxarmaq mümkündür. Fikrimizi əsaslandırmaq məqsədilə uşaq folklorumuzun geniş yayılmış bir şeir şəklinin adı ilə bağlı gəldiyimiz qənaəti ancaq Kərkük dən toplanıb nəşr edilən nümunələr əsasında sübuta yetirməyin mümkünlüyünü göstərməklə kifayətlənəcəyik.

Laylalar yığcamlığı, həyatiliyi, yadda qalımlığı və mövzusunun əhatə dairəsinin genişliyi ilə qadınların ruhuna başqa folklor janrlarından daha yaxındır. Bunun səbəbini aydınlaşdırarkən V.Vəliyevin fikirləri ilə razılaşmamaq mümkün deyil: «Azərbaycan xalq poeziyasında laylaların çoxluğu və mövzu cəhətdən rəngarəngliyi göstərir ki, körpəyə arzu edilən xoşbəxtlik və səadət, ananın hiss və həyəcanları, insanın boya-başa çatması üçün dövrün ictimai, fəlsəfi və dini görüşləri laylalar vasitəsilə beşik başında əks etdirilmişdir». Bir sıra xalqların beşik mahnılarda «**laylay**» sözü müəyyən səs dəyişmələrinə uğrayaraq eyni mənada işlədilir. Qohum dillərin folklorunda ifadə, fikir, mövzu oxşarlığı halları müşayidə olunur, lakin təməmilə başqa dil ailəsinə məxsus xalqlarda eyni formalı ifadənin bir mənə daşması maraqlı doğurur. Belə ki, müxtəlif xalqların şifahi xalq yaradıcılığından gətirdiyimiz nümunələrə diqqət yetirək:

Abxaz dilində:

*Лей-лей, нани, нани шьыри,
Шьобла, шьбла хутаата.*

Abxaz uşaq folklorunun tədqiqatçısı R.A.Xaşba yazır ki, «**ley-ley**», yaxud «**leir-leir**» çərkəz beşik mahnılarının adı nəqarətidir, xalqlar arasındakı ədəbi-mədəni əlaqələr nəticəsində abxazlara keçmişdir, «yat//yuxla» (rusların «баюшки-баю» kimi) mənəsində işlənir.

Çərkəz dilində:

*Леир низ/ырька, си саби ди шэ,
Леир низ/ ырька, си саби нэзу.*

Tərcüməsi:

*(Yat, yuxla, mənim körpəm,
Yat, yuxla, ojağımın işığı.)*

Ləzgi dilində:

*Лайла, зи бала лайла,
Зи азиз бала лайла,
Зи гуьрчел бала лайла...*

Tat dilində:

*Илалай, дила иган,
Лайла, дила ахЫарин.*

Kumık dilində:

*Лайла балам, кьозюм, лайла,
«Шан» ден явагъан янгьур, лайла.
«Дан» ден темепъан чанги, лайла,
Урнагъа да ун да екъ, лайла.*

Nümunələrdən göründüyü kimi, abxazlarda «*ley-ley*», çərkəzlərdə «*lair-leir*», Dağıstan xalqlarında (ləzgi, tat, kumık) «*lay-lay*» və «*ilalay*» nəqarətləri eyni məqamda - körpələri yuxuya vermək üçün oxunur. Ola bilər ki, rus beşik nəğmələrində işlənən «*люли-люли*» nəqarəti ilə «*lay-lay*» («*ley-ley*», «*leir-leir*», «*ilalay*») arasında da müəyyən yaxınlıq var. Maraqladır ki, başqa xalqların uşaqları yatırmaq üçün ifa etdikləri folklor nümunələri təkcə beşik mahnıları adlandırıldığı halda, bizdə həmin nəğmələrin ən geniş yayılmış adı «*layla*»dır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan və İraq-Türkmən xalq poeziyasında «*layla*» («*leyla*») sözü bir neçə mənada işlənir:

A) «NƏĞMƏ» MƏNASINDA:

*1. Laylayımla yatasan,
Oyatsın bülbül səni... (9)*

Ana demək istəyir ki, mənim nəğmələr yatarsan, bülbülün səsi səni oyadar.

Azərbaycan türklərinin folklorunda:

*2. Laylay dedim ürəkdən,
Qolum düşdü biləkdən...*

*3. Layla dedim adına,
Haqq yetişsin dadıma...*

*4. Laylay dedim, yatasan,
Dərdi-qəmi atasan...*

*5. Laylay dedim yatınca,
Gözlərəm ay batınca...*

*6. Laylayım, sözüm qurban,
Ağlasan gözüm qurban...*

İraq-Türkmənlərdə:

1. Leyla dilər,
Yatışdı, leyla dilər.
Vurğun yuxu salışdı,
Mənnən bir leyla dilər (5, 185).

2. Leyla dedim ucadan,
Səsim gəldi bacadan.
Baban səfərə gedip,
Ağlama can acıdan (5, 185)

3. Leyla edərəm naçar,
Leyla dərd ögün açar.
Xudama çox yalvarram,
Bəkə dərdüvədən keçər (5, 185)

4. Leyla edim mən dayım,
Yuxuv ossun mülayım.
Xudaya çox yalvarram,
Olasan mənim payım (5, 185)

Canlı danışq dilində işlənən «söhbətım, sözüm» ifadələri laylada «laylayım, sözüm» (yəni «nəğmə, sözüm») şəklinə düşmüşdür. Bu misallarda «laylay» tədqiqatçıların dediyi kimi, təkcə uşaqları yuxuya vermək, həzım, melodik ritm, ahəng yaratmaq üçün işlənən və heç bir mənə daşıyan söz olsaydı, əşya tək hallanmaz, kəmiyyətə, mənsubiyyətə görə dəyişməz, laylaymıla, laylası, laylalar, kəlmələri həm də uşağı oyatmaq məqsədilə oxunan nəğmələrdə işlənməzdi:

*Laylay dedim, can dedim,
Yuxudan oyan dedim...*

Birinci misradakı «lay-lay» sözü körpələri yatırmağa xidmət etsəydi, ikinci misrala analar onlara «yuxudan oyan» deməzdilər. Bu nümunədə də «laylay» sözü nəğmə mənasındadır.

B). «ÖVLAD-BALA» MƏNASINDA.

Ehtimal ki, «laylay» sözü lap qədimlərdə «bala-övlad» mənasını vermişdir və bu anlamı bəzi nəğmələrdə bu günədək qoruyub saxlamışdır:

*A laylay, bəyim laylay,
Gözəl-göyçəyim laylay.
Qürbət ölkə, yad ellər
Arxam köməyim laylay.*

Fikrimizcə, «a laylay» müraciəti ilə başlanan bir neçə nəğmədə sonuncu «y» samiti sözə sonralar artırılmışdır. Həmin ifadə «a bala» kimi başa düşülməlidir. Kərkük folklorundakı laylalar bu qənaəti tamamilə təsdiqləyir:

Kərkük-Türkman folklorunda:

Leyla dadı, bal dadı,
Leyla məni aldadı.
Nə balda, nə şəkərdə
Tapılmaz leyla dadı (5, 185).

Azərbaycan folklorunda:*Bala dadı, bal dadı,**Bala adamı aldadı.**Şirini şirin olur,**Acısı da bal dadı.*

Kərkükdə yaşayan ürkmənlər «layla» sözünü «leyla» şəklində işlədirlər:

*Leyla dedim ucadan,**Səsim gəldi bacadan.**Babam səfərə gedip,**Ağlama can acıdan (5, 186).*

«Layla» sözünün «bala-övlad» mənasında işlənməsinə aşiq poeziyasında və yazılı ədəbiyyatda da təsadüf edilir.

*Laylay dedim ucadan,**Səsim gəldi bacadan.**Babam səfərə gedip,**Ağlama can acıdan.*

«Layla» sözünün «bala-övlad» mənasında işlənməsinə aşiq poeziyasında və yazılı ədəbiyyatda da təsadüf edilir. Nəğmələrin Azərbaycan və kərkük variantının müqayisəsindən «layla/leyla» sözünün xalq arasında indi də «bala-övlad» mənasında işlənməsi göz qabağındadır. Yaxud:

*Leyla, leyla edərəm,**Leylav haxdan dilərəm.**Səni verən xudadan**Can sağlığı dilərəm.*

İkinci misra «Allahdan bala dilərəm» kimi başa düşülməlidir.

*Leylanın adı nədir?**Şəkərdən dadı nədir?**Çağırırım səs verməz,**Bidmirəm dərdi nədir?*

Əgər «leyla» şəxs adı bildirən söz olsaydı, nəğmədə təzədən ad soruşulmazdı. Əslində analarımız «balanın adı nıdır?» demək istəyirlər.

*Nənəm leyla eləsin,**Leyla bilməz neyləsin?!**Əgər leyla bilməsə**Beşik desin, bələsin.*

Xoyrat tipli beşik nəğməsinin birinci misrasındakı “leyla” nəğmə mənasındadır, yəni nənəm layla çalsın, nəğmə oxusun. İkinci və üçüncü misralardakı “leyla” isə övlad deməkdir. Yəni bala nə etdiyini bilmirsə, yuxusu gəlmirsə, beşiyə bələyin, beşik yırgalanıb nəğmə desin.

Gətirdiyimiz nümunələrə diqqət etdikdə «leyla» sözünün dilimizdə «övlad-bala» mənasında işlənməsinə heç bir şübhə yeri qalmır.

V). «YAT» MƏNASINDA:

1. Laylay mənim bəbəyim,

Bir arzum, bir diləyim...

*2. Laylay balam, can balam,
Mən sənə qurban balam...*

Q). «YUXU» MƏNASINDA:

*Laylası dərin bala,
Yuxusu səin bala,
Tanrıdan əhdim budur,
Toyunu görüm, bala.*

Beləliklə, «laylay» sözü «övlad-bala», «yatmaq», «yuxu» və nəğmə mənalarında işlənmişdir.

Azərbaycan bayatılarının İraq-Türkmən xoyratları ilə doğmalığını göstərən bir neçə müqayisəni də diqqətə çatdırmaq istərdim:

İraq-Türkmənlərdə:

*Bağdad yolu Gəncədi,
Gülü pəncə-pəncədi.
Mən yarımı sevirəm
Məhəbbət ölünce di (5, 110).*

Sevgilisinin Gəncədə yaşamasından qovrulmuş aşiq könül gülünün pəncə-pəncə olmasına bəlməyaraq məhəbbətinin ölənədək davam edəcəyindən əmindir.

Azərbaycan türklərində:

*Aşiq, dağın Gəncədi,
Gülü pəncə-pəncədi.
Sən çəkdiyən quru dərd,
Mən çəkən işgəncədi. (12, 61)*

Azərbaycanda isə aşiq düzənlikdə yerləşən Gəncədə dağ çəkirlər, gülü pəncə-pəncə hala salırlar deyər yarının həsrətini quru dərd, özünün çükdiklərəni işgəncə sayır.

İraq-Türkmənlərdə:

Uca dağların başını ona görə duman bağlayır ki, dərdə düşənin halına ağlayanları görüb qınamasınlar.

*Bu dağlar, uca dağlar,
Başını duman bağlar.
Bir dərdə mən düşmüşəm
Halımı görən ağlar. (5, 113)*

Kərkükdə oxunan xoyrat uzaq yol gəlib qərbləşəndə adicə ağlamaqla kifayətlənmir. Doğma elindən uzaqda ölən üçün insanların fəryadı azlıq edir. Qəribin ahı yüksəklərə qalxır, çiyələr çişnəyir və duludlar ağlayır.

Azərbaycan türklərində:

*A dağlar, ulu dağlar,
Çəsməli, sulu dağlar.
Burda bir qərib ölüb
Göy çişnər, bulud ağlar.*

Xoyratla bayatı arasında fərq çox cüzi olsa da, mənə tutumunda sanki başqa-başqa bölgələrdəki əhval ruhiyyənin ağırlığını ifadə edir. Kərküklülər qəm

otağında, Azərbaycan türkləri isə qəm oylağında dövran sürürlər. Qəm otağında vəziyyət acınacaqlı olsa da, xeyirliyə qarşı gizli ümid var. Qəm oylağında isə ümidlər qirilib, sön anlar yaşanılır.

İraq-Türkmənlərdə:

Dağlar dağımdı mənim,
Qəm ortağımdı mənim.
Dindirsən qan ağlaram
Yaman çağımdı mənim. (5,115)

Azərbaycan türklərində:

Dağlar dağımdı mənim,
Qəm oylağımdı mənim.
Dindirmə qan ağlaram,
Axır çağımdı mənim.

Aparığımız müqayisələrdən görüldüyü kimi, Azərbaycan türklərinin lirk folkloru ilə İraq türkmənlərinin yaratdıqları poetik şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinin ruhu, mayası eyni kökə bağlanır, bir barlı ağağın şimala və cənuba istiqamətlənən iki budağıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayatılar (Tərtib edəni M.H.Təhmasib), Bakı, 1943
2. Bayatılar (Tərtib edəni Asya Məmmədova), Bakı, Elm, 1977
3. Bayatı ar (Tər tib edəni Vaqif Vəliyev), Bakı, Yazıçı, 1985
4. Kərkük tapmacaları. (Toplayanı və tərtib edəni Qəzənfər Paşayev) Bakı, Gənclik, 1984
5. Kərkük folkloru antologiyası (Toplayanı və tərtib edəni Qəzənfər Paşayev), Bakı, Azərənəşr, 1987, təkrar nəşr 1990
6. İraq-Kərkük bayatıları (Tərtib edəni Qəzənfər Paşayev), Bakı, Yazıçı, 1984
7. İraq-Kərkük atalar sözləri (Toplayanı və tərtib edəni Qəzənfər Paşayev), Bakı, Azərənəşr, 1978
8. Qarayev Y. Folklorumuzun tarixi. Bax: Cavad Heyət. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, Yazıçı, 1990
9. Qafarlı R. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası, Bakı, Elm və Təhsil, 1913.
10. Paşayev Q.M. Altı il Dəclə-Fərat sahillərində. Bakı, «Yazıçı», 1987.
11. Təhmasib M.H. Uzaq ellərin yaxın töhfələri haqqında, «Azərbaycan» jurnalı, № 2, 1969.
12. Sədnik Paşa Pirsultanlı. Azərbaycan ağız ədəbiyyatında bayatılar. - Gəncə Dövlət Universitetinin Nəşriyyat şöbəsinin 05 noyabr 2012-ci il tarixli qərarı ilə çap olunur, Gəncə, 2012.

